

KARIERY POLITYCZNE I KOŚCIELNE BISKUPÓW WOJCIECHA I JERZEGO RADZIWIŁÓW – KORYFEUSZY POCZĄTKU I KOŃCA XVI WIEKU – ZARYS PROBLEMU¹

Biskupi katolicy to grupa społeczna i zawodowa, która należała do ścisłej elity społeczno-polityczno-intelektualnej i dzięki temu wpływała w istotny sposób na funkcjonowanie zarówno Kościoła rzymskokatolickiego, jak państwa polsko-litewskiego w dobie nowożytnej.

W Rzeczypospolitej biskup-ordynariusz był nie tylko najważniejszym urzędnikiem w diecezji, ale również urzędnikiem państwowym i – w przypadku intratniejszych biskupstw – magnatem. Choć tej ostatniej konstatacji nie możemy odnieść do biskupstwa wileńskiego, którego roczny dochód – pomimo jego rozległości² – w pierwszej połowie XVI wieku, według obliczeń Jerzego Ochmańskiego, wynosił zaledwie około 3 609,47 kop groszy litewskich³, to Wojciech († 19 IV/5 VII 1519 w Werkach⁴) i Jerzy († 22 I 1600 w Rzymie⁵) Radziwił-

¹ Artykuł powstał w ramach projektu *Uwarunkowania karier politycznych i kościelnych biskupów – senatorów z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie późnorennesansowym na tle analogicznych procesów przebiegających w Koronie*, realizowanego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN.

² Pod względem zajmowanego obszaru diecezja wileńska była największa w Europie. Zob. B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich 968-1939*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 19 (1970), s. 292-295; S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 45; T. K r a h e l, *Spory graniczne między diecezją żmudzka i wileńską w XVII-XVIII wieku*, „Soter”, 31 (2009), s. 126.

³ J. O c h m a ń s k i, *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387-1550)*, Poznań 1963, s. 148-150.

⁴ M. M i c h a l e w i c z o w a, *Radziwiłł Wojciech (Albrycht)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 377.

⁵ S. C e n d r o w s k i, *Nowe ustalenia w kwestii śmierci i pochówku kardynała Jerzego Radziwiłła (1556-1600)*, „Klio”, 31 (2014), z. 4, s. 28.

łowie byli biskupami wywodzącymi się z magnackiego rodu⁶. Jak zauważył Stanisław Litak, właśnie osiągnany dochód wywoływał ruch w episkopacie⁷, czyli był najczęściej *spiritus movens* kariery. Przed unią lubelską (1569) w hierarchii biskupstw litewskich biskup wileński zajmował miejsce pierwsze. Dało to biskupom wileńskim podstawę pisać o sobie *Primas Magni Ducatus Lithuaniae*⁸. Natomiast po unii lubelskiej biskup wileński zajmował w senacie *alternatim* z biskupem poznańskim miejsce piąte i szóste, po arcybiskupach gnieźnieńskim i lwowskim oraz biskupach krakowskim i wrocławskim⁹.

Biskup wileński wraz z nominacją królewską stawał się członkiem rady królewskiej, wchodząc do senatu Rzeczypospolitej. Ten tytuł zobowiązywał go do udziału w sejmach, komisjach sejmowych i sejmikach. Do unii lubelskiej miejsce senatu na Litwie zajmowała rada panów, zwana też radą wielkokiążęcą. Biskupi należeli do tej rady¹⁰.

Prowadzone ostatnio badania nad stosunkami państwo-Kościół w niedostatecznym stopniu uwzględniają społeczny i polityczny wymiar tego zagadnienia w specyficznych warunkach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gdzie nie doszło do powstania fachowej administracji świeckiej, niezależnej od administracji kościelnej. Urzędy państwa i Kościoła wzajemnie się przenikały i uzupełniały, zarówno w śre-

⁶ Zob. *inter alia* A. Bazieli ch, *Kardynał Jerzy Radziwiłł (1556-1600)*, [w:] *Studia historyczne*, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, Lublin 1968; M. Michalewiczowa, *Radziwiłł Wojciech (Albrycht)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, s. 377-379; W. Müller, *Radziwiłł Jerzy*, ibidem, s. 229-234; *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a.*, opr. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009, nr 73, s. 29-30; nr 1079, s. 195-197; M. Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011.

⁷ S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 160.

⁸ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, red. P. Rabikauskas, t. 1, Roma 1971, s. 20. Zob. M. Kosman, „*Primas Wielkiego Xięstwa Litewskiego*”. Z badań nad miejscem diecezji wileńskiej w metropolii gnieźnieńskiej, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 283-292.

⁹ S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia*, s. 160.

¹⁰ G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 83; idem, *Charakterystyka biskupów żmudzkich 1417-1609*, „Lithuania”, R. 2-3, 1-4 (1991-1992), s. 256-263; A. Rachuba, *Wielkie Xięstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002, s. 23, 48-50, 60, 110, 139.

dniowieczu, jak i w czasach nowożytnych¹¹ – nawet za Stanisława Augusta¹². W rezultacie biskupi-senatorzy i wyższe duchowieństwo nierozzerwalnie spleli ze sobą dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej.

Duchowni, pełniąc rozmaite czynności na dworach monarszych, biskupich i magnackich, nabierali doświadczenia i orientacji politycznej. Z racji pozycji przynależeli do ówczesnej elity władzy¹³. To sprawiało, że w węższym rozumieniu członkowie episkopatu współtworzyli elitę intelektualną danej społeczności, zaś w szerszym – współtworzyli elitę intelektualną kraju i Europy¹⁴.

Osiągnięcia oraz kariery biskupów Radziwiłłów w strukturach władzy państwowej i kościelnej wskazują na ich znaczenie oraz pozycję w ówczesnym systemie władzy. Do tej pory jednak mało rozpoznane pozostają mechanizmy, dzięki którym duchownym udawało się obejmować kolejne urzędy i godności, włącznie z biskupią. W związku z tym rysuje się interesujący problem badawczy: czy na przestrzeni XVI wieku zmieniła się droga do mitry? Choć na podstawie przykładów zaledwie dwóch duchownych trudno o wskazanie prawidłowości, to jednak ich biografie mogą być podstawą do wysnucia hipotez.

W niniejszym tekście podjęta została próba wskazania czynników oraz osób, które odegrały decydującą rolę przy awansie Radziwiłłów na najwyższe urzędy i godności. Ponadto, zważywszy na fakt, że kariera Wojciecha rozwijała się w ramach terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaś Jerzego wyszła poza jego granice, tekst może być przyczynkiem do dyskusji na temat obejmowania wyższych godności kościelnych przez cudzoziemców w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVI wieku.

¹¹ Cf. V. Kamuntavičienė, *Katalikų bažnyčios ir valstybės santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. antrojoje pusėje*, Kaunas 2008.

¹² R. Butterwick-Pawlikowski, *Kościół katolicki a państwo w Rzeczypospolitej za Augusta III i Stanisława Augusta. Zarys problematyki*, [w:] *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 317-354.

¹³ Na temat elit władzy w XVI wieku zob. A. Sucheni-Grabowska, *Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie*, red. A. Wyczański, t. 1, Warszawa 1976, s. 57-117.

¹⁴ W. Pawlikowska-Butterwick, *Clergymen on the move: journeys by Vilnan canons and prelates in the 16th century*, „Acta Historica Universitatis Klaipėdensis”, 29 (2014), s. 79.

Interesujący nas biskupi pochodzą z jednego z najszlachetniejszych rodów magnackich nowożytnej Europy. Już na wstępie postawić należy pytanie, jaki wpływ na przebieg ich karier miało pochodzenie społeczne. Analizując sylwetki biskupów Radziwiłłów, uwagę zwraca fakt, iż przed objęciem biskupstwa wileńskiego nie dzierżyli oni niższych beneficjów kościelnych (inaczej niż w przypadku biskupów litewskich wywodzących się ze zwykłych rodzin szlacheckich) oraz – co znamiennejsze – nie byli członkami kapituł ani w Wielkim Księstwie Litewskim, ani Koronie Polskiej. Jedyne poważne doświadczenie kościelne, jakie Wojciech Radziwiłł nabył przed postąpieniem na biskupstwo wileńskie, wiązało się z administrowaniem diecezją łucką: w latach 1502-1507 Wojciech był jej biskupem¹⁵. Z kolei Jerzy Radziwiłł był koadiutorem (18 XII 1574) biskupa wileńskiego Waleriana Protasewicza, a od 31 grudnia 1579 (ingres: 2 sierpnia 1581) roku biskupem wileńskim, jednakowoż święcenia kapłańskie przyjął dopiero 10 kwietnia 1583 roku w kościele św. Jakuba w Rydze, gdzie rezydował od 1582 roku jako namiestnik Inflant.

W roku 1583 otrzymał nominację na kardynała. Biret kardynalski został mu wręczony 4 kwietnia 1584 w Wilnie, a uroczystość nałożenia kapelusza kardynalskiego odbyła się w Rzymie 26 czerwca 1586 roku. 10 sierpnia 1591 roku została wystawiona bulla translacyjna na biskupstwo krakowskie, a 25 maja 1592 uroczysty ingres i osobiste objęcie rządów¹⁶. Zatem kariery kościelne obu biskupów od początku wiązały się ze stolcem biskupim.

Porównywalnie rzecz się miała z biskupem żmudzkiem Mikołajem Radziwiłłem, który nominację na biskupstwo otrzymał w 1515 roku i gdyby nie defekt wieku – w chwili nominacji miał zaledwie 20 lat – od razu zostałby biskupem¹⁷. Zatem słuszna wydaje się być konstatacja Jerzego Ochmańskiego, sprzed z okładem 40 lat, iż Wojciech Radziwiłł swe wyniesienia na biskupstwa zawdzięczał Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu i kanclerzowi litewskiemu¹⁸. Podobną opinię względem nominacji Mikołaja Radziwiłła na biskupstwo

¹⁵ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, red. P. Rabikauskas, t. 2, Roma 1978, s. 13.

¹⁶ A. Bazielich, *Kardynał Jerzy Radziwiłł*, s. 179; W. Müller, *Radziwiłł Jerzy*, s. 229-234.

¹⁷ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka*, s. 50.

¹⁸ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972, s. 15-16.

zmudzkie wyraził Grzegorz Błaszczyk¹⁹. Choć trudno byłoby zaprzeczyć, że tak błyskawiczną karierę kościelną Radziwiłłowie zawdzięczali właśnie pochodzeniu z potężnego już wówczas rodu magnackiego, to nie sposób nie postawić pytania, jaki wpływ na jej rozwój miały takie czynniki, jak wykształcenie oraz osobiste zalety, bez wątpienia bowiem biskupów Radziwiłłów zaliczyć możemy do zasłużonych dla Kościoła reformatorów. Wydaje się, że choć pochodzenie społeczne ułatwiło Radziwiłłom drogę do mitry, to jednak bez talentu i osobistych zdolności nie udałooby im się wiele osiągnąć w dziele organizacji Kościoła.

W tym miejscu nie sposób przejść obojętnie wobec przypuszczenia Stephena Rowella, że magnackie pochodzenie Wojciecha Radziwiłła mogło mieć wpływ na powołanie urzędu sufragana wileńskiego, które wiązano z rozrostem sieci parafialnej w diecezji wileńskiej²⁰. Niestety, Rowell nie objaśnia, dlaczego tak uważa, domniemywać tylko możemy, iż jego zdaniem magnat sam nie fatygowałby się do osobistego odwiedzania odległych zakątków diecezji. Należy podkreślić, że powołanie urzędu sufragana zbiegło się w czasie z obradami Soboru Laterańskiego V (1512-1517) i dlatego – moim zdaniem – powołanie biskupa pomocniczego wolno wiązać z przygotowaniami do udziału w Soborze oraz ogólnymi zmianami zachodzącymi w Kościele, a nie wprost li tylko z magnackim pochodzeniem. Wiemy również, że w okresie od grudnia 1512 do grudnia 1513 roku Radziwiłł osobiście uczestniczył w obradach lateranu²¹. Być może wówczas zrodził się pomysł uchwalenia i nadania statutów kapitule wileńskiej²². Warto zauważyć, że wspomniane statuty, nadane kapitule wileńskiej w 1515 roku, wyprzedziły o 14 lat kodyfikację ziemską – pierwszy Statut Litewski (1529)²³. Jak do tej pory literatura przedmiotu na temat statutów

¹⁹ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka*, s. 50.

²⁰ D. Baronas, S.C. Rowell, *The conversion of Lithuania. From pagan barbarians to late medieval Christians*, Vilnius [2015], s. 461.

²¹ N. H. Minnich, *The participants at the Fifth Lateran Council*, „Archivum Historiae Pontificiae”, 12 (1974), s. 169-170, 192. Na ten temat ogólnie: Z. Szostkiewicz, *Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski*, Rzym 1954, s. 155; P. Rabikauskas, *Lietuvos globėjas šv. Kazimieras*, Vilnius-Kaunas 1993, s. 55.

²² W. Pawlikowska-Butterwick, L. Jovaiša, *Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai*, Vilnius 2015.

²³ W. Pawlikowska-Butterwick, *Regarding the sixteenth-century statutes of the cathedral chapters of Vilna and Samogitia*, [w:] *ibidem*, s. 119.

kapituły wileńskiej doniosłego pomnika wystawionego przez Radziwiłła milczała. Należy podkreślić, iż Ochmański, wyliczając ustawodawców, w ogóle pominął biskupa Wojciecha Radziwiłła, eksponując Jana z Książąt Litewskich²⁴. Choć nie mamy przekazu świadczącego, że Radziwiłł osobiście podjął się dzieła ich zredagowania (tak jak było choćby w przypadku statutów kapituły żmudzkiej, których autorem (redaktorem) jest Piotr Roizjusz), to niewątpliwie powstały one z jego inspiracji i pod jego okiem²⁵.

Niestety, wciąż niewiele posiadamy informacji na temat wykształcenia Wojciecha Radziwiłła²⁶ – co prawda Rowell podaje, że studiował prawo we Włoszech, jednak bez odesłania do źródła tej informacji²⁷. Na jego wykształcenie pośrednio wskazują działalność oraz osiągnięcia – Radziwiłł dał się poznać przede wszystkim jako polityk, reformator oraz wielki darczyńca. Wystarczy wspomnieć, że był przedstawicielem rady Wielkiego Księstwa Litewskiego delegowanym na sejm elekcyjny, zwołany na koniec listopada 1506 roku. O jego żywym udziale w życiu politycznym świadczą wystawione dokumenty. Na gorliwą aktywność w sądownictwie miejskim Wilna wskazuje skarga mieszczan do króla Zygmunta I w efekcie, której 22 czerwca 1511 roku król zabronił Radziwiłłowi mieszania się do sądownictwa miejskiego oraz pozywania mieszczan przed sąd biskupi bez wiedzy i woli króla²⁸. Od 1516 roku Radziwiłł wraz z kapitułą zaangażował się w dzieło kanonizacji św. Kazimierza. W tej sprawie stał pisma do Stolicy Apostolskiej oraz na prośbę Zygmunta I wspólnie z kanonikiem Wawrzyńcem Międzyzyleskim udał się do Rzymu²⁹.

Do czynników mających wpływ na awans zaliczyć należy także kwestie tzw. polityki personalnej osób upoważnionych do „rozdawania” beneficjów i urzędów. Użyteczność wobec ludzi władzy prezentowano

²⁴ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 27-28.

²⁵ W. Pawlikowska-Butterwick, *Regarding the sixteenth-century statutes*, s. 117n.

²⁶ Niestety postać biskupa Wojciecha Radziwiłła nie została objęta badaniami przez M. Chachaję (*Zagraniczna edukacja Radziwiłłów: od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995).

²⁷ D. Baronas, S.C. Rowell, *The conversion of Lithuania*, s. 490.

²⁸ M. Michalewiczowa, *Radziwiłł Wojciech (Albrycht)*, s. 378.

²⁹ A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Historica*, t. 2, Roma 1860, nr 401, s. 374. Zob. F. Niewiero, *Dzieje kultu św. Kazimierza w kraju i za granicą*, „Nasza Przeszłość”, 33 (1970), s. 80-86.

na forach publicznych (służba na dworze, praca w kancelarii czy działalność dyplomatyczna), ci zaś obsadzali beneficja i urzędy ludźmi sobie zasłużonymi³⁰.

Do wyniesienia Jerzego Radziwiłła na biskupstwo przyczynili się hetman Jan Zamoyski oraz Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”. Zachowana korespondencja ujawnia zakulisowe zabiegi poprzedzające wybór Jerzego. W liście z 17 października 1571 roku „Sierotka”, dzieląc się wrażeniami i nowinami ze swym stryjem Mikołajem Radziwiłłem „Rudym”, napomyka o wizycie w Janowie Podlaskim i rozmowie z ówczesnym biskupem łuckim Wiktorynem Wierzbickim. Z listu wynika, że Wierzbicki zwrócił się doń z prośbą o wstawiennictwo u „Rudego”, aby ten wyjednał dlań koadiutorstwo u biskupa wileńskiego Protasewicza. „Sierotka” prośbę Wierzbickiego przedłożył, okraszając komentarzem: „Ja ze swej strony proszę jako proszony, racz WXM z łaski swej to uczynić, co się będzie WXM najlepszego zdało, bo chocia przysięgał na Unię znać pierwej niż było potrzeba, ale wzdym lepiej, że będziemy mieli jakiego takiego Litwina na tem miejscu nizby prawego Polaka”³¹. Ostatecznie Wiktoryn Wierzbicki nie został koadiutorem biskupa wileńskiego. Zszedł z tego świata 10 lutego 1587 roku jako biskup łucki³².

Dwa lata później, w 1573 roku, „Sierotka” badał możliwość uzyskania dla brata koadiutorii biskupstwa wileńskiego. Porozumiewał się wówczas z legatem papieskim kardynałem Giovannim Francesco Commendone. Osobiście zwrócił się do biskupa wileńskiego Waleriana Protasewicza. W liście z 16 czerwca 1574 roku, powołując się na dawną przyjaźń łączącą biskupa z nieżyjącym Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym” – ojcem Sierotki, prosił, by biskup zechciał na swego koadiutora wybrać Jerzego Radziwiłła.

Następnie, po wymienieniu wszelkich zalet wyływających z wyboru Jerzego, zapewnił Protasewicza, że sam dopomoże w dopełnieniu wszelkich formalności: zadeklarował, że jeśli tylko: „Expektatywy potrzeba, albo *ius patronatus* od króla Imci podpisane, racz WM.,

³⁰ Zob. W. Tygielski, *W poszukiwaniu patrona*, „Przegląd Historyczny”, 78 (1987), z. 1, s. 191-210.

³¹ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do Mikołaja Radziwiłła „Rudego” (Warszawa, 17 X 1571), [w:] *Archiwum Domu Radziwiłłów, Listy M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyskiego, Lwa Sapiehy*, Kraków 1885 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 8), s. 4.

³² *Relationes status dioecesium*, t. 2, s. 14.

napisawszy do mnie, przesaść, a ja dam królowi Imci podpisać³³. W świetle akt kapituły wileńskiej Protasewicz 17 maja 1574 roku oznajmił, iż zamierza powołać na biskupa koadiutora Jerzego Radziwiłła³⁴. Kilka dni później, 28 maja, kapituła wyraziła zgodę oraz wystosowała w tej sprawie suplikę do papieża³⁵. Choć zatwierdzenie Radziwiłła jako koadiutora z prawem następstwa nastąpiło 18 grudnia³⁶, to doń dotarło dopiero 6 maja roku następnego³⁷. Krótco potem, bo 4 lipca 1575 roku, przeprowadzono proces informacyjny kandydata na biskupa wileńskiego³⁸.

Warto zwrócić uwagę, iż w świetle brewe papież oczekiwał od Radziwiłła, aby uzupełnił studia w zakresie filozofii i teologii. W trakcie podróży Jerzego Radziwiłła po stopnie doszło do poróżnienia między braćmi. Tedy też ujawniły się wątpliwości młodego koadiutora, który rozważał porzucenie stanu duchownego³⁹. Ostatecznie jednak nie doszło do rozłamu – osobiste rządy w diecezji Radziwiłł objął 2 sierpnia 1581 roku⁴⁰. W literaturze pomija się fakt, że podczas koadiutorstwa Radziwiłł niemal w ogóle nie przebywał w diecezji wileńskiej, koadiutorię objął zaocznie a jego funkcja była czysto nominalna. W rzeczywistości Radziwiłł nie wypełniał obowiązków spoczywających na biskupie koadiutorze, który – podobnie jak biskup pomocniczy – był nominowany po to, aby pomagać biskupowi diecezjalnemu. W tym kontekście mało wiarygodnie brzmią słowa biskupa Protasewicza, który powołując Radziwiłła na swego pomocnika tłumaczył się swym podeszłym wiekiem⁴¹.

³³ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do Waleriana Protasewicza, (Kraków, 16 VI 1574), [w:] *Archiwum Domu Radziwiłłów*, s. 5-7.

³⁴ *Acta Capituli Vilnensis*, rkps Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (dalej: ACV, V-VI), ACV, V, k. 136v, § 408.

³⁵ ACV, V, k. 139v-140, § 419.

³⁶ *Acta Nuntiatursae Poloniae*, t. 9: *Vincentius Lauro (1572-1578)*, vol. 2: *1 X 1574-30 VI 1575*, wyd. M. K o r o l k o, L. O l e c h, Roma 1999, nr 211, s. 88.

³⁷ W. M ü l l e r, *Radziwiłł Jerzy*, s. 229.

³⁸ *Vilniaus vyskupo koadjutoriaus Jurgio Radvilos 1575 m. liepos 4 d. informacinis procesas*, opr. Antanavičius D. „Istorijos šaltinių tyrimai”, t. 1, red. D. A n t a n a v i č i u s, D. B a r o n a s, Vilnius 2008, s. 315-344.

³⁹ M. C h a c h a j, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów: od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995, s. 26-30.

⁴⁰ ACV, VI, s. 160-162, § 128.

⁴¹ ACV, V, k. 136v, § 408.

Krótko po objęciu przez Radziwiłła koadiutorii Zamoyski począł czynić starania dla Jerzego, brata swojej drugiej żony Krystyny († 28 II 1580), o godność kardynalską. Papieskie brewe z nominacją na kardynała Radziwiłł otrzymał 14 grudnia 1583 roku. Literatura przedmiotu zgodnie twierdzi, że kapelusze kardynalski miał utorować drogę Jerzemu do dalszych godności. Zamoyski nie przewidywał wówczas, że promując Radziwiłła, wspiera człowieka, który z czasem pokrzyżuje jego plan osadzenia na biskupstwie krakowskim Andrzeja z Batorych – z rodu, z którym Zamoyski związał się poprzez małżeństwo z Gryzeldą († 14 III 1590).

Sprawa obsady biskupstwa krakowskiego była kluczowa z punktu widzenia Habsburgów dążących do objęcia tronu polsko-litewskiego, którzy nie chcieli dopuścić do nominacji kardynała Andrzeja Batorego, bowiem, jak wynika z doniesienia szpiegowskiego omówionego przez Ildikó Horn, „biskupstwo krakowskie stanowiło terytorium o dużym znaczeniu gospodarczym i wojskowym, z wieloma zamkami warownymi. Stykało się z posiadłościami Zamoyskiego, które z kolei graniczyły z Siedmiogrodem. W Księstwie panował Zygmunt Batory, szwagier kanclerza. Gdyby Andrzej Batory objął diecezję krakowską, rejony owe znalazłyby się we wspólnej rodzinno-politycznej strefie wpływów, która mogłaby rozszerzyć się na całą Małopolskę, ponieważ ważniejsze stanowiska w wojsku i administracji piastowali tam zausznicy Zamoyskiego i Batorych, obsadzeni jeszcze przez króla Stefana⁴². Dlatego, w opozycji do Batorych i Zamoyskiego, dwór habsburski poparł na biskupstwo krakowskie kandydaturę Jerzego Radziwiłła⁴³.

W roku 1591, wraz z przeniesieniem Radziwiłła na biskupstwo krakowskie, rozpoczął się długi, bo trwający prawie dziewięć lat okres „sieroctwa” diecezji wileńskiej. Nie ulega wątpliwości, że translacja Radziwiłła otworzyła drogę do kariery Bernardowi Maciejowskiemu, który prędko począł zabiegać u króla o nominację na wakujące biskupstwo wileńskie. Paradoksalnie obie nominacje spotkały się z nieprzychylnym przyjęciem i wywołały falę protestów. Przeciw Radziwiłłowi kontestowali obywatele województwa krakowskiego, twierdząc, że: „Duchowne i świeckie beneficja i dygnitarstwa indigenis onego województwa, gdzie

⁴² I. Horn, *Andrzej Batory*, Warszawa 2010, s. 162.

⁴³ K. Lepszy, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków 1929, s. 20-22, 30.

leżą, Polakom urodzonym według starych praw rozdawane być mają; a co by się w tym przeciw prawu działo, aby rewokowano było”⁴⁴. Ostatecznie Radziwiłł utrzymał się na biskupstwie krakowskim, natomiast Bernard Maciejowski po przegranej walce o biskupstwo wileńskie, po jego śmierci, objął rządy w diecezji krakowskiej⁴⁵.

Analiza biografii Jerzego Radziwiłła pozwala wyodrębnić w jego karierze trzy etapy. Jako koadiutor odbył szereg podróży po Włoszech, uzyskując niezbędne wykształcenie, i powiększając księgozbiór oraz nawiązując znajomości. Jako biskup wileński nabrał niezbędnego doświadczenia, które wykorzystał w pełni i rozwinął na gruncie krakowskim. W swojej działalności reformatorskiej opierał się na doświadczeniu zdobytym w diecezji wileńskiej oraz na przykładzie i pismach arcybiskupa mediolańskiego Carlo Borromeo (potem św. Karola Borromeusza)⁴⁶. Wskazują na to zachowana korespondencja⁴⁷ oraz źródła normatywne. Piotr Bober zwrócił uwagę, że *List pasterski* kardynała Jerzego Radziwiłła z roku 1593 ogłoszony z okazji synodu diecezjalnego, który obradował od 29 do 31 marca tego roku w kolegiacie św. Michała na Wawelu, nawiązuje do listu pasterskiego z 25 lutego 1582 roku, wydanego dla diecezji wileńskiej⁴⁸. Z kolei Jan Fijałek wskazał, że na ścisły związek pomiędzy *Listem pasterskim* Radziwiłła z 1593 r. a *Pastoralną* Bernarda Maciejowskiego⁴⁹.

⁴⁴ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572-1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 185. Zob. J. Fijałek, *Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914, s. 207-210; H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006, s. 71.

⁴⁵ Na ten temat zob. W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', 'foreigners' and ecclesiastical office: law and practice in the sixteenth-century Grand Duchy Of Lithuania, „Journal of Ecclesiastical History”, 68 (2017), z. 2, s. 285-305.

⁴⁶ W. Góral ski, *Reforma trydencka w diecezji i prowincji kościelnej mediolańskiej w świetle pierwszych synodów kard. Karola Borromeusza*, Lublin 1988; A. Kaka-reko, *La riforma della vita del clero nella diocesi di Vilna dopo il Concilio di Trento (1564-1796)*, Roma 1996, s. 79-80.

⁴⁷ H. D. Wojtyska, *L' influsso in Polonia e Lituania*, [w:] *San Carlo e il suo tempo. Atti del Convegno Internazionale nel IV centenario della morte*, vol. 1, Roma 1986, s. 527-549.

⁴⁸ P. Bober, *Z dziejów synodów dawnej diecezji krakowskiej w w. XIV, XV i XVI*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3 (1956), s. 113. Zob. też. R. Kuśmierc z yk, *Problematyka Listu pasterskiego kard. Jerzego Radziwiłła z roku 1593*, „Nasza Przeszłość”, 100 (2003), s. 228 n.

⁴⁹ J. Fijałek, *Pastoralna ks. Bernarda Maciejowskiego w redakcji z r. 1601 i korekturze rzymskiej z r. 1608, zatwierdzona przez papieża Urbana VIII w r. 1629: z historii*

Powyższe przykłady świadczą, że wbrew zadawnionemu i nadal głoszonemu pogładowi, że kapituła wileńska w swym ustroju i organizacji wzorowała się na kapitule krakowskiej⁵⁰, problem jest bardziej złożony, bowiem wpływy i inspiracje płynęły także z Wilna w kierunku Krakowa oraz ze Stolicy Apostolskiej. O słabościach tezy, że statuty kapituły wileńskiej były wzorowane na statutach krakowskich pisałam gdzie indziej⁵¹. W tym miejscu warto podkreślić, że przeprowadzona przeze mnie analiza i porównanie statutów nadanych kapitule wileńskiej przez Wojciecha Radziwiłła ze statutami i dekretem kapituły krakowskiej, pozwala wysnuć wniosek, że gdy Jerzy Radziwiłł został biskupem krakowskim, poszczególne statuty i dekrety statutów kapituły wileńskiej mogły stanowić inspirację dla uchwał podjętych w tamtejszej kapitule. Zatem wileńskie osiągnięcia biskupa Wojciecha pomnożył kardynał Jerzy w Koronie.

Zamiast podsumowania, warto na końcu uczynić zastrzeżenie, które może być punktem wyjścia do dalszych badań. Pod względem autorstwa statuty są dziełem konkretnych ludzi. W przypadku statutów kapituły wileńskiej, możemy postawić hipotezę, że są efektem pracy grupy ludzi, aczkolwiek kapitule nadał je biskup wileński Wojciech Radziwiłł. Zaś w przypadku statutów kapituły żmudzkiej mamy do czynienia z dziełem jednego autora (redaktora) – Piotra Roizjusza. Niemniej powstały one z inspiracji ówczesnego biskupa żmudzkiego Jana z Domanowa († X 1563⁵²). Przez wiele lat wspomniane osoby spajały środowiska skupione przy co najmniej dwu katedrach Wielkiego Księstwa Litewskiego: wileńskiej i żmudzkiej⁵³. Ponadto Domanowski oraz sędzia sądu asesorskiego Piotr Roizjusz wraz z kanonikiem wileńskim Stanisławem Gabriałowiczem Narkuskim († IX 1564)

recepji prawa trydenckiego w kościele polskim, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925, sekcja 4*, Lwów 1925, s. 4.

⁵⁰ Ostatnio, za starszą literaturą: T. K a s a b u ł a, *Pralatury i kanonie de gremio Kapituły Katedralnej Wileńskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 15 (2016), s. 128, 136, 137.

⁵¹ W. P a w l i k o w s k a - B u t t e r w i c k, *Regarding the sixteenth-century statutes*.

⁵² G. B ł a s z c z y k, *Diecezja żmudzka. Ustrój*, nr 16, s. 58.

⁵³ Szerzej na ten temat zob. W. P a w l i k o w s k a, *The challenge of Trent and the renewal of the Catholic Church in the Grand Duchy of Lithuania: the higher clergy of Vilnius and the problems of plural benefices and residence in the sixteenth century*, „Bažnyčios Istorijos Studijos”, 4 (2011), s. 37-56; W. P a w l i k o w s k a - B u t t e r w i c k, *Clergymen on the move*, s. 78 n.

wchodzili w skład „rzymskiej” części komisji mającej przygotować projekt II Statutu Litewskiego⁵⁴. Na marginesie trzeba odnotować dostrzeżone podobieństwo pomiędzy statutami kapituły wileńskiej, a statutami kapituły żmudzkiej⁵⁵. Zatem w przypadku interesującego nas ustawodawstwa kwestie autorstwa, redakcji, recepcji oraz podstaw źródłowych należy rozpatrywać nie oddzielnie, lecz razem. Ludzie tworzący źródła normatywne byli nośnikami kultury, myśli i informacji. Aczkolwiek członkowie kapituł oraz biskupi zobowiązani byli do przestrzegania tajemnicy kapitulnej, co nakładało nań pewne ograniczenia⁵⁶, to oczywistym wydaje się przyjęcie założenia, iż, niezależnie od bieżącej przynależności parafialno-diecezjalnej, w pracach kodyfikacyjnych wykorzystywali zdobyte doświadczenia oraz umiejętności. Zasygnalizowana tu kwestia wymaga dalszych badań szczegółowych⁵⁷.

⁵⁴ J. B a r d a c h, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] Idem. *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 30-33.

⁵⁵ Omówienie problemu wychodzi poza ramy niniejszego tekstu. Na ten temat zob. W. Pawlikowska-Butterwick, *Rola duchowieństwa kapitulnego w procesie integracyjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską za Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta*, referat wygłoszony na międzynarodowej konferencji naukowej „Jagiellonowie i ich świat: Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów”, Oświęcim, 20-22 października 2016 roku (w druku).

⁵⁶ W. P a w l i k o w s k a - B u t t e r w i c k, *Regarding the sixteenth-century statutes*, s. 157-164, 184-185.

⁵⁷ Na ten temat ostatnio: L. Z y g n e r, *Reforma prawa partykularnego metropolii gnieźnieńskiej w XV i na początku XVI wieku oraz jej wpływ na ustawodawstwo diecezji wileńskiej i żmudzkiej*, [w:] *Kultūra, ekonomika, visuomenė: sąveika ir pokyčiai viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais Baltijos rytinėje pakrantėje mokslinių straipsnių rinkinys*, red. M. Š c a v i n s k a s, Klaipėda 2015, s. 112-134.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie
Sygn. F43-214; F43-215

Źródła drukowane

Acta Nuntiaturae Polonae, t. 9: *Vincentius Lauro (1572-1578)*, vol. 2: *I X 1574-30 VI 1575*, wyd. M. Korolko, L. Olech, Roma 1999.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 1: *1572-1620*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932.

Archiwum Domu Radziwiłłów, Listy M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoy-skiego, Lwa Sapiehy, w: *Scriptores rerum Polonicarum*, t. 8, Kraków 1885.
Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, red. P. Rabikau-skas, t. 1, Roma 1971; t. 2, Roma 1978.

Theiner A., *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Historica*, t. 2, Roma 1860.

Vilniaus vyskupo koadjutoriaus Jurgio Radvilos 1575 m. liepos 4 d. informa-cinis procesas, opr. Antanavičius D. „Istorijos šaltinių tyrimai”, t. 1, red. D. Antanavičius, D. Baronas, Vilnius 2008, s. 315-344.

Opracowania

Antoniewicz M., *Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry histo-riografii*, Warszawa 2011.

Bardach J., *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] Idem. *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 9-71.

Baronas D., S.C. Rowell, *The conversion of Lithuania. From pagan barba-rians to late medieval Christians*, Vilnius [2015].

Bazielich A., *Kardynał Jerzy Radziwiłł (1556-1600)*, [w:] *Studia historyczne*, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, Lublin 1968, s. 163-264.

Błaszczuk G., *Charakterystyka biskupów żmudzkich 1417-1609*, „Lithuania”, R. 2-3, 1-4 (1991-1992), s. 256-263.

Błaszczuk G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993.

Bober P., *Z dziejów synodów dawnej diecezji krakowskiej w w. XIV, XV i XVI*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3 (1956), s. 75-117.

Butterwick-Pawlikowski R., *Kościół katolicki a państwo w Rzeczypospolitej za Augusta III i Stanisława Augusta. Zarys problematyki*, [w:] *My i oni. Spo-łeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegsei-sen, Warszawa 2016, s. 317-354.

- Cendrowski S., *Nowe ustalenia w kwestii śmierci i pochówku kardynała Jerzego Radziwiłła (1556-1600)*, „Klio”, 31 (2014), s. 19-41.
- Chachaj M., *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów: od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.
- Fijałek J., *Pastoralna Ks. Bernarda Maciejowskiego w redakcji z r. 1601 i korekturze rzymskiej z r. 1608, zatwierdzona przez papieża Urbana VIII w r. 1629: z historii recepcji prawa trydenckiego w kościele polskim*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925, sekcja 4*, Lwów 1925, s. 1-12.
- Fijałek J., *Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914.
- Horn I., *Andrzej Batory*, Warszawa 2010.
- Kakareko A., *La riforma della vita del clero nella diocesi di Vilna dopo il Concilio di Trento (1564-1796)*, Roma 1996.
- Kamuntavičienė V., *Katalikų bažnyčios ir valstybės santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. antrojoje pusėje*, Kaunas 2008
- Kasabuła T., *Prałatury i kanonie de gremio Kapituły Katedralnej Wileńskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 15 (2016), s. 127-147.
- Kosman, M., „*Primas Wielkiego Xięstwa Litewskiego*”. *Z badań nad miejscem diecezji wileńskiej w metropolii gnieźnieńskiej*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 283-292.
- Kraheil T., *Spory graniczne między diecezją żmudzką i wileńską w XVII-XVIII wieku*, „Soter”, 31 (2009), s. 125-133.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich 968-1939*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 19 (1970), s. s. 253-374.
- Kuśmierczyk R., *Problematyka Listu pasterskiego kard. Jerzego Radziwiłła z roku 1593*, „Nasza Przeszłość”, 100 (2003), s. 223-256.
- Lepszy K., *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków 1929.
- Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a.*, opr. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Litak S., *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Michalewiczowa M., *Radziwiłł Wojciech (Albrycht)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 377-379.
- Minnich N. H., *The Participants at the Fifth Lateran Council*, „Archivum Historiae Pontificiae”, 12 (1974), s. 157-206.
- Müller W., *Radziwiłł Jerzy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 229-234.

- Niewiero F., *Dzieje kultu św. Kazimierza w kraju i za granicą*, „Nasza Przyszłość”, 33 (1970), s. 61-124.
- Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972.
- Ochmański J., *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387-1550)*, Poznań 1963.
- Pawlikowska W., *The challenge of Trent and the renewal of the Catholic Church in the Grand Duchy of Lithuania: the higher clergy of Vilnius and the problems of plural benefices and residence in the sixteenth century*, „Bažnyčios Istorijos Studijos”, 4 (2011), s. 37-56.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Clergymen on the move: journeys by Vilnius canons and prelates in the 16th century*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis”, 29 (2014), s. 75-97.
- Pawlikowska-Butterwick W., *‘Lithuanians’, ‘foreigners’ and ecclesiastical office: law and practice in the sixteenth-century Grand Duchy Of Lithuania*, „Journal of Ecclesiastical History” 68 (2017), z. 2, s. 285-305.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Regarding the sixteenth-century statutes of the cathedral chapters of Vilna and Samogitia*, [w:] W. Pawlikowska-Butterwick, L. Jovaiša, *Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai*, Vilnius 2015, s. 113-213.
- Rabikauskas P., *Lietuvos globėjas šv. Kazimieras*, Vilnius-Kaunas 1993.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002.
- Sucheni-Grabowska A., *Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie*, red. A. Wyczański, t. 1, Warszawa 1976, s. 57-117.
- Szostkiewicz Z., *Katalog biskupów obrz. lac. przedrozbiorowej Polski*, Rzym 1954.
- Tygielski W., *W poszukiwaniu patrona*, „Przegląd Historyczny”, 78 (1987), z. 1, s. 191-210.
- Wisner H., *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.
- Wojtyska H. D., *L'influsso in Polonia e Lituania*, [w:] *San Carlo e il suo tempo. Atti del Convegno Internazionale nel IV centenario della morte*, vol. 1, Roma 1986, s. 527-549.
- Zygner L., *Reforma prawa partykularnego metropolii gnieźnieńskiej w XV i na początku XVI wieku oraz jej wpływ na ustawodawstwo diecezji wileńskiej i żmudzkiej*, [w:] *Kultūra, ekonomika, visuomenė: sąveika ir pokyčiai viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais Baltijos rytinėje pakrantėje mokslinių straipsnių rinkinys*, red. M. Ščavinskas, Klaipėda 2015, s. 112-134.
-

WIOLETTA PAWLIKOWSKA-BUTTERWICK

**KARIERY POLITYCZNE I KOŚCIELNE BISKUPÓW
WOJCIECHA I JERZEGO RADZIWIŁÓW – KORYFEUSZY
POCZĄTKU I KOŃCA XVI WIEKU – ZARYS PROBLEMU**

Streszczenie: We wczesnonowoczesnej Koronie Polskiej i Wielkim Księstwie Litewskim biskupi-senatorowie byli nie tylko najważniejszymi urzędnikami w diecezji, ale także należeli do ścisłej elity politycznej, dlatego analiza ich karier powinna w równym stopniu uwzględniać obie sfery działalności. W artykule została podjęta próba wskazania czynników, które doprowadziły dwóch członków rodziny Radziwiłłów Wojciecha († 1519) i Jerzego († 1600) do biskupich mitr Wilna, a w przypadku Jerzego, także do kardynalskiego kapelusza i do Krakowa. Choć decydującym elementem ich kariery zdaje się być ich status społeczny (oba należeli do jednej z największych i najpotężniejszych rodzin magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego), to wydaje się, że bez wykształcenia, oraz osobistych zalet i talentów nie udałooby się im tak wiele osiągnąć w dziele reformy kościoła. Artykuł kończy się refleksją nad prawnymi i duszpasterskimi owocami ich pracy przekraczającymi granice kościelne i polityczne.

Słowa kluczowe: Biskupstwo wileńskie, Kościół rzymsko-katolicki, Wojciech Radziwiłł, Jerzy Radziwiłł, kariery, wiek XVI.

**POLITICAL AND CHURCH CAREERS OF BISHOPS WOJCIECH
AND JERZY RADZIWIŁŁ – THE CORYPHEI OF THE BEGINNING
AND THE END OF THE 16TH CENTURY – AN OUTLINE**

Abstract: In the early modern Crown of Poland and the Great Duchy of Lithuania, the bishops-senators not only were the most important diocese officials but also belonged to the narrow political elite. That is why the analysis of their careers should take into consideration both these spheres. The article aims at pointing to factors which led two members of the Radziwiłł family – Wojciech († 1519) and Jerzy († 1600) to Cracow and galeri. Although the decisive element of their careers seems to be their social status (both belonged to one of the greatest and most powerful aristocratic family of the Great Duchy of Lithuania), it seems that without education and personal virtues and talents they would not have been able to achieve so much in the sphere of church reform. The article ends with reflection on legal and ministerial fruit of their work, reaching beyond ecclesiastical and political boundaries.

Key words: Bishopric of Vilna, Roman Catholic Church, Albertus Radziwiłł, Georgius Radziwiłł, careers, sixteenth century.

Translated by Wioletta Pawlikowska-Butterwick